

მედიეალური კვლევები

Medieval Studies

№1 • 2024

ნოდარ ზახტაძე

ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი (თბილისი)

ქართული საეკლესიო ხუროთმოძღვრების განვითარების პირველი საფეხურები: მასალები და მოსაზრებები¹

საქართველოში სახელოვნებათმცოდნეო მეცნიერებამ, ფორმალურადაც და რეალურადაც, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტთან ერთად აიდგა ფეხი. განვლილი 100 წლის განმავლობაში, ქვეყნის გრძელვადიანი ოკუპაციისა და კულტურული ფასეულობების დევალვაციის პირობებში მეცნიერების თანამდევი ძნელბედობების გათვალისწინებით, ქართულმა სახელოვნებათმცოდნეო სკოლამ სერიოზული ნაბიჯები გადადგა თანადროულ მსოფლიო სტანდარტებთან სწორებისაკენ – დიდწილად მუშაკთა ინდივიდუალური ინტელექტუალური რესურსების და დაუშრეტელი მიზანსწრაფვის წყალობით. თუმცა, ბუნებრივია, ასეთი ოპტიმისტური შეფასება დარგის წამყვან ინსტიტუციათა წიაღში წამოჭრილ ყველა, თუგინდ უმნიშვნელოვანეს საკვლევ საკითხთა გადაჭრას თანაბრად არ ეხება.

ამჯერად გვსურს ყურადღება გავამახვილოთ ჯერ კიდევ XX ს-ის 20-იან და 30-იან წლებში ქართული ხელოვნების ისტორიის ფუძემდებლის, აკადემიკოს გ. ჩუბინაშვილის მიერ შემუშავებულ და მისი სკოლის წარმომადგენელთა დიდი უმრავლესობის მიერ გაზიარებულ დებულებასზე, რომელიც პირველი ქართული ქრისტიანული ტაძრების სავარაუდო აღნაგობას ეხება და რომლის მართებულობის შესახებ, სულ ცოტა 4 ათწლეულია, ვნებათა ღელვა არ წყდება ქართულ ჰუმანიტარულ-საისტორიო სამეცნიერო საზოგადოებრიობაში. რამდენიმე აღიარებული თანამედროვე ქართველი მეცნიერის არგუმენტირებული მტკიცებით, სწორედ ქართული საეკლესიო ხუროთმოძღვრების გენეზისისა და განვითარების პირველი ეტაპების მართლზომიერად შეფასება წარმოადგენდა განვლილი საუკუნის განმავლობაში ქართული ხელოვნების ისტორიის „აქილევსის ქუსლს“ (კიკნაძე და მირზაშვილი, 1985; კიკნაძე და მირზაშვილი, 1987).

წარმოქმნილი პრობლემის არსი შემოკლებით ასეთია: ძველი ქართული საისტორიო წერილობითი წყაროების ცნობებით, ამ ტაძრების დიდი ნაწილი მაინც, IV ს-ის პირველ ნახევარში ქართლის სახელმწიფოს ოფიციალური მიერ რომის იმპერიიდან პირველ ღვთისმსახურებთან ერთად მოწვეული ხუროთმოძღვრების უშუალო ძალისხმევით თუ ზედამხედველობით შენდებოდა (მოქცევაი ქართლისაი 1979, 34).² შესაბამისად უადრესი,

1 წაკითხულია მოხსენებად საერთაშორისო კონფერენციაზე: „ხელოვნებათმცოდნეობა საქართველოში: წარსული – დღევანდლობა – მომავალი. მიძღვნილი თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის 100 წლისთავისადმი. თბილისი, თსუ, 16-17 ნოემბერი, 2018.

2 უნდა ითქვას, რომ ბოლო დროს ზოგიერთი საზღვარგარეთელი მკვლევარი უნდობლობით ეკიდება

IV-V სს-ის ქართული ეკლესიებისა თუ მათ ნაშთთა მაძიებელი მკვლევრები, უპირველესად წინა აზია-კავკასიის რეგიონში იმჟამად კანონიკურად აღიარებული ქრისტიანული ტაძრების გეგმარებითი და სტილისტური ნიშნების დადასტურების მოლოდინში უნდა იყვნენ (ცხადია, ამასთანავე მზად უნდა იყვნენ ამ ნაგებობათა დეტალების ადგილობრივი თავისებურებების აღნუსხვისთვისაც).

ანუ, ისტორიულ ფაქტებზე დამყარებული ლოგიკით, იბერიის სამეფოზეც უნდა ვრცელდებოდეს მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყანაში ქრისტიანული კულტურის ისტორიკოსთა მიერ ჯერ კიდევ ერთი საუკუნის წინ უცილობელ ჭეშმარიტებად მიჩნეული შემდეგი დებულება: რომის იმპერიასა და მისი პოლიტიკურ-კულტურულ გავლენის ქვეშ მყოფ ქვეყნებში, ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების შემდგომ, როგორც ცენტრალურ, ისე პროვინციათა საერო და სასულიერო ხელისუფალთა მცდელობით, პრაქტიკულად მყისიერად დაიწყო სიმბოლურად ახალი სარწმუნოების ძლევამოსილების განმასახიერებელი გრანდიოზული ეკლესიების მშენებლობა. ამ ქვეყნების დასახლებული პუნქტების ქრისტიანობაზე ახლად მოქცეული მოსახლეობის წირვა-ლოცვაზე სრულად მოსახმობი ტაძრების შესაქმნელად, სივრცულ-გეგმარებითი თვისებებიდან გამომდინარე, ყველაზე შესაფერისად ვრცელი, ბაზილიკური ტიპის ნაგებობანი იქნა მიჩნეული; ამიტომაც, აღნიშნულ რეგიონებში სულ რაღაც ნახევარი საუკუნის შემდეგ, უკვე მასობრივად იყო გავრცელებული დაახლოებით ერთი და იგივე გეგმარებითი სქემის, თუმცა მეტ-ნაკლები ოსტატობით და შემოქმედებითი სახესხვაობით ნაგები ბაზილიკური ტიპის ტაძრები. ცალკეული რეგიონების ბაზილიკათა ტიპოლოგიური სხვაობა ყველაზე ნაკლებად ამ ნაგებობათა აბსოლუტურ ზომებს ეხებოდა – მრევლის მაქსიმალური რაოდენობის დასწრება წირვა-ლოცვებზე, რომის იმპერიის ნებისმიერი პროვინციისა თუ სხვა ქრისტიანული სახელმწიფოების საერო თუ სასულიერო წინამძღოლთა უმთავრეს მიზანს წარმოადგენდა.

ამ საყოველთაოდ დადასტურებული, რეგიონისთვის დამახასიათებელი ისტორიული ტენდენციის საწინააღმდეგოდ, მთელ რიგ ცნობილ ქართველ ხელოვნების ისტორიკოსთა ნაშრომებში, მთელი მე-20 საუკუნის განმავლობაში და, პერიოდულად ამჟამადაც კი, იბერიის სამეფოს ტერიტორიაზე პირველი ქრისტიანული ტაძრების გავრცელების სავარაუდო ვითარება და ამ ეპოქის საეკლესიო ნაგებობათა გეგმარებითი თავისებურებანი სულ სხვაგვარადაა გაშუქებული. ამ თეორიის მიმდევართა ნაშრომებში, დღესაც ვხვდებით დებულებას იმის თაობაზე, რომ თითქოსდა, რომაულ-ადრებიზანტიურ სამყაროსა და მის კულტურულ წრეში მოქცეული მრავალი ქვეყნისგან განსხვავებით, იბერიის ხელისუფალნი ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად აღიარებიდან საუკუნეზე მეტი ხნის განმავლობაში მინიატურულ ან მეტად მცირე ზომის, თითქმის ნებისმიერი გეგმარების ეკლესიებს აგებდნენ; ანუ, მათაც, ამ თეორიის ავტორის კვალდაკვალ, დასაშვებად მიაჩნიათ, რომ ასეთი ეკლესიები, შესაძლოა, მისიონერების მიერ დაწინაურებული ქრისტიანული ქვეყნების ეკ-

ქართულ საისტორიო წყაროებში დაცულ ცნობებს, სადაც საუბარია რომის იმპერიის ოფიციოზის კვალდაკვალ, IV საუკუნის პირველ ნახევარშივე იბერიის სახელმწიფოში ქრისტიანობის საყოველთაო რელიგიად გამოცხადებაზე. შესაბამისად, ისინი ეჭვქვეშ აყენებენ დებულებას, რომ IV-V საუკუნეების განმავლობაშივე, უკვე სავსებით ჩამოყალიბებული ქართული საეკლესიო ორგანიზაცია ქვეყნის გვიანანტიკურ დასავლურ ქრისტიანულ სამყაროსთან დამაკავშირებელი კულტურულ-პოლიტიკური „ხიდის“ როლს ასრულებდა (Rapp 2010; Rapp 2019). თუმცა ჩვენი აზრით, დღესდღეობით არავითარი რეალური საფუძველი არ გაგვაჩნია, უნდობლობა გამოვუცხადოთ ამ საბუთებს – როგორც შემდგომ დავინახავთ, ჩვენ მიერ ამ მიმართულებით ჩატარებული კვლევებიც, სწორედ რომ საწინააღმდეგოზე მეტყველებს.

ლესიების ზეპირი აღწერილობის საფუძველზე იგებოდა და კანონიკური გეგმარების პრინციპების დარღვევაც ამით იყო გამოწვეული.

ასეთი შეხედულების გადახედვის ხელისშემშლელ მიზეზად, ქართველ ხელოვნების ისტორიკოსთა ეს ნაწილი, სულ ცოტა ხნის წინათაც კი, იმ გარემოებას ასახელებდა, რომ აღნიშნული დებულებების რევიზიისთვის, მათ პრაქტიკულად არ გააჩნდათ მატერიალური საბუთები – აღმოსავლეთ საქართველოში ვერა და ვერ მიაკვლიეს IV ს-ში და, თუნდაც V ს-ის უკანასკნელ მეოთხედამდე აგებულ, ობიექტური დამატარილებელი ნიშნებით აღბეჭდილ, მოზრდილ, საზღვარგარეთის ადრეულ ქრისტიანულ სამყაროში მიღებული კანონიკური გეგმარების მიხედვით აგებული ეკლესიების მიწის ზევით შემორჩენილ ნიმუშებს; არქეოლოგიური მეთოდებით კი ასეთი ძეგლები ჯერ კიდევ ამ 20-ოდე წლის წინაც კი არ იყო სრულფასოვნად გამოვლენილი.

ვფიქრობთ, რომ ამ პატივცემულ მკვლევრებს ისტორიულ წყაროთა აღნიშნული მონაცემები ქრისტიანული სამყაროს დანარჩენი ქვეყნების სატაძრო ხუროთმოძღვრების შესახებ იმხანად საზღვარგარეთ უკვე გამოქვეყნებულ დიდძალ სამეცნიერო პუბლიკაციებში დაფიქსირებულ მასალებთან და დასკვნებთან რომ შეეჯერებინათ, პროფესიონალ არქეოლოგებთან მჭიდრო თანამშრომლობით საქართველოშიც უთუოდ დაიწყებდნენ თუნდაც მიწის ქვეშ მოქცეული ქრისტიანული ეკლესიების ნაშთების ინტენსიურ ძიებას, რომლებიც IV ს-ისა და V ს-ის პირველი ნახევრის რომაულ-ადრებიზანტიური სამყაროს ტაძრების ზოგად გეგმარებით ქარგაზე იქნებოდა აგებული (რა თქმა უნდა, ადგილობრივი სამშენებლო ტრადიციების და სამშენებლო მასალების შესაძლებლობების გათვალისწინებით).

ამჟამად ძნელია იმის განსჯა, თუ რატომ მოეჩვენათ აღნიშნულ ქართველ ხელოვნების ისტორიკოსებს არარეალურად იმის დაშვება, რომ ეკლესიათმშენებლობის გარიჟრაჟზე ჩვენშიც იგებოდა რომაულ-ადრებიზანტიური სტილისგან მხოლოდ რამდენადმე განსხვავებული გეგმარების, ვთქვათ, ჩრდილო-სირიულ ტიპის ქრისტიანული ბაზილიკები. იმის ახსნა, თუ რატომ ვერ მოაღწია ზეზეურად დღემდე ასეთმა ნაგებობებმა, თითქმის ადვილი ასახსნელი უნდა ყოფილიყო: მეტად დიდი ალბათობით უნდა გაეთვალისწინებინათ, რომ მომდევნო საუკუნეების განმავლობაში საქართველოს ტერიტორიაზე თითქმის განუწყვეტლად მიმდინარე საბრძოლო პერიპეტეების თუ ბუნებრივი კატაკლიზმების შედეგად ეს ტაძრები მიწასთან იქნა გასწორებული, ან მათი უკიდურესად დაზიანებული ნაშთები ძნელად საცნაურად რეკონსტრუირებული სახით შემოგვრჩა აქა-იქ (განა ამ რიგის ბაზილიკების ნაშთები, საზღვარგარეთაც უმეტესწილად საძირკვლის დონემდე დანგრეულნი არ გამოვლინდა გათხრების წყალობით?). ზუსტად ვერ ვიტყვით, თუ რატომ მოხდა ასე, მაგრამ ამ პატივცემულმა მეცნიერებმა მიზნად დაისახეს უადრესი ქართული ეკლესიები მაინცდამაინც მათ თვალსაწიერში მოქცეულ, მიწისზედა, არცთუ ჩამოყალიბებული სტილისტურ-გეგმარებითი სქემით ნაშენ, ქრონოლოგიურად და ზოგ შემთხვევაში ფუნქციურად ძნელად განსაზღვრად ნაგებობათა შორის ამოეცნოთ.³

საკვლევი პრობლემისადმი სწორედ ასეთი მიდგომის შედეგია თუნდაც ის ფაქტი, რომ მეცნიერთა ამ ჯგუფის მიერ ნეკრესის მონასტრის საძვალეზე აღმართული, ჩვენ მიერ არ-

3 დღევანდელი გადასახედიდან სერიოზული შეუსაბამობების შემცველი ამ თეორიის დამკვიდრების ობიექტური მიზეზები ძირითადად შემდეგ ვითარებაში უნდა ვეძიოთ: ქართული ხელოვნებათმცოდნეობის გარიჟრაჟზე, ქვეყნის ტერიტორიაზე მდებარე, პრაქტიკულად სრულიად შეუსწავლელი, სხვადასხვა ეპოქის უამრავი ეკლესია-მონასტრის წინასწარი სისტემატიზება და ქრონოლოგიური კლასიფიცირება, შემდგომში დიდად ღვაწლმოსილ, იმჟამად კი ჯერ პროფესიული დაოსტატების პროცესში მყოფ მეცნიერებს მოუწიათ,

ქეოლოგიური კვლევით VI საუკუნის მომდევნო პერიოდით დათარიღებული მინიატურული სამლოცველო (ბახტაძე 2010), ღღემდე ისტორიული წყაროების მიხედვით IV ს-ში ქალაქ ნეკრესში აგებულ უმნიშვნელოვანეს ქრისტიანულ ტაძართანაა გაიგივებული (ჩვენ მიერ მიკვლეული, ქვემოთ წარმოდგენილი, სავსებით კანონიკური გეგმარების, ვრცელი ბაზილიკების ნაცვლად). ეს საკმაოდ უსახური ნაგებობა, მათ მიერ შედგენილ ხელოვნების ისტორიის სახელმძღვანელოებშიც კი, ქართული საეკლესიო არქიტექტურის ერთ-ერთ უპირველეს ძეგლადაა წარმოდგენილი და, შედეგად, ტურისტულ გზამკვლევებშიც ასე მოიხსენიება.

ბუნებრივია, ასეთი წინასწარი თუ ანაქრონული თეორიების შეძლებისამებრ კორექტირება ხელოვნების ისტორიისა და ქრისტიანული არქეოლოგიის თანამედროვე მეთოდით აღჭურვილი ყველა მომდევნო თაობის მეცნიერის პირდაპირი მოვალეობაა: ბატონი გ. ჩუბინაშვილი ერთ-ერთ ცნობილ ნაშრომში თვითონვე პირდაპირ მოუწოდებს მომავალ მკვლევრებს, არ შეჩერდნენ დიდი საისტორიო პრობლემების გადაჭრის მისეულ მონახაზ-პიპოთეზებზე და დეტალურად შეისწავლონ მის მიერ ზოგადად შეფასებული ძეგლები (ჩუბინაშვილი 1948, IX-X).

და მართლაც, აღნიშნული მოძველებული თეორიის მართლზომიერების თაობაზე თანამედროვე ქართველ ისტორიკოს მეცნიერთა მნიშვნელოვანი ნაწილის თავშეკავებული შეფასებები კარდინალურად მხოლოდ მას შემდეგ შეიცვალა, რაც უკანასკნელი ორი ათწლეულის განმავლობაში, მხოლოდ ნაქალაქარ ნეკრესის ფარგლებში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრებითაც კი, ჩვენ მიერ მოწყობილმა საქართველოს ეროვნული მუზეუმისა და ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამეცნიერო ექსპედიციებმა, სამი უძველესი, სავსებით კანონიკური გეგმარების, ფრიალ დიდი ზომის ქრისტიანული ბაზილიკა აღმოაჩინა. აქვე შეძლებისამებრ დეტალურად წარმოვადგენთ მათზე ჩატარებული არქეოლოგიური და სახელოვნებათმცოდნეო სამუშაოების ძირითად შედეგებს.

ჭაბუკაურის ბაზილიკა

ნეკრესის ნაქალაქარის ცენტრალურ ნაწილში, ამჟამად ჭაბუკაურის სახელწოდებით ცნობილ უბანში მდებარე ტყიან ბორცვზე ჩატარებული გათხრებით 34 მ სიგრძისა და 15 მ სიგანის სამნავიანი ბაზილიკა გამოვლინდა. ტაძარი დამანგრეველ მიწისძვრის შედეგად გამოსულა წყობიდან, თანაც, აგებიდან კატასტროფამდე, ტაძარს არსებითი რეკონსტრუქცია არ განუცდია; ამდენად, ჩვენ მიერ წარმოჩენილი ნაგებობის გეგმარებითი ელემენტები მშენებელთა თავდაპირველ ხუროთმოძღვრულ ჩანაფიქრს ასახავს.

ბაზილიკის დარბაზი 5 წყვილი მართკუთხა კვეთის სვეტით სამ ნავადაა დაყოფილი. ცენტრალური ნავის აღმოსავლეთით მართკუთხა გეგმის საკურთხეველია მოწყობილი. ის დაახ. 50 სმ-ითაა შემადლებული ბაზილიკის ნაოსის იატაკის დონიდან. როგორც ჩანს, საკურთხეველის ცენტრში ოთხ ფეხიანი ტრაპეზი-მაგიდა მდგარა: გათხრებისას ამ ადგილზე,

აღნიშნული მიმართულებით იმხანად დაგროვილი ევროპული კვლევებისადმი ფეხის აწყობის სურვილით გამოწვეულ, ერთგვარ ცაიტნოტშიც კი (ეს ტემპი, მისთვის ჩვეული გულახდილობითაა გაწერილი ბ-ნ გიორგი ჩუბინაშვილის ერთ, მეტად ცნობილ პუბლიკაციაშიც). აღბათ სწორედ ამ დიდებული კულტურული მემკვიდრეობის საჩქაროდ სისტემატიზების, საერთაშორისო პოპულარიზაციის და საუნივერსიტეტო სასწავლო პროგრამებში მწყობრი თეორიის ფორმით ასახვის სურვილმა დაამჩნია პირობითობის კვალი იმაჟამად შემუშავებულ ქართული საეკლესიო ხუროთმოძღვრების ისტორიის წარმოდგენილ, ერთ-ერთ საყრდენ კონცეფციას.

ნგრევისგან ჩამარხულ მდგომარეობაში აღმოჩნდა მაგიდის საყრდენი, ალუბასტრისგან დამზადებული, მოჩუქურთმებული, ჯვრის რელიეფურ გამოსახულებიანი კაპიტელების ფრაგმენტები. მსგავსი, კაპიტელებით დაგვირგვინებული, ფეხებიანი ტრაპეზის მაგიდები კარგადაა ცნობილი ბიზანტიური სამყაროს IV-V სს-ის ეკლესიებიდან (Hirschfeld 1992, 127).

საკურთხევლის მარჯვნივ და მარცხნივ, გვერდითა ნაწილების გაგრძელებაზე, ასევე მართკუთხა მოხაზულობის პასტოფორიუმებია განლაგებული, რომელთაც თითო შესასვლელი აქვს დარბაზიდან. ნაოსში შესვლა შესაძლებელია სამხრეთის, დასავლეთის და ჩრდილოეთის კარების გავლით. ეკლესია ნაგებია საკმაოდ მოზრდილი, შერჩეული ფლეთილი ქვებით. შენობის ღიობების კუთხეებში, სვეტისთავებად, თაღებად და სხვა განსაკუთრებულად ზუსტად დასამუშავებელ ადგილებში უხვად ყოფილა გამოყენებული ნათალი შირიმის ქვებიც. 1-დან 1.2 მ-მდე სიგანის კედლები ნაშენია კირ-ლუღაბზე. შენობის ინტერიერი კირით მთლიანად ყოფილა გალესილი და მუქ წითლად შეღებილი. იატაკი ადგილობრივი, ბრტყლად დაპოხილი ფიქალის ქვით ყოფილა მოგებული, კირის ხსნარზე.

გათხრებმა დაგვარწმუნა, რომ ბაზილიკა ხის კონსტრუქციებზე (ნივნივებზე) დაყრდნობილი ბრტყელი და ღარიანი კრამიტის კომბინაციით შედგენილი საბურველით ყოფილა გადახურული. იატაკის ზედაპირი, მოფენილი იყო მიწისძვრის დროს ჩამოშლილი გადახურვის შემადგენელი კომპონენტებით: დაშლილი ხის ძელების ნაშთებში არეული ორივე ტიპის კრამიტისა და კერამიკული ანტეფიქსების ნამსხვრევებით, ალაგ-ალაგ კი მიმოხეული იყო დიდი ზომის რკინის ლურსმნები (სიგრძე 7,8 სმ-დან 16-18 სმ-მდე. სულ ბაზილიკის ინტერიერში 3 ასეულამდე ასეთ ლურსმანი აღმოჩნდა). ისიც საყურადღებოა, რომ აქ მრავლად აღმოჩენილი, კრამიტის ფენილების საფასადო, განაპირა ზოლების შემამკობელი, ცალ მხარეს დაკბილული, თეთრი საღებავით მოხატული, ბრტყელი კერამიკული ანტეფიქსები, მხოლოდ გადახურვის ხის კონსტრუქციების განაპირა ელემენტებზე შეიძლება დამაგრდეს.

გადასახურად დანამდვილებით ხის კონსტრუქციის გამოყენებაზე, ბაზილიკის იატაკის პრეპარაციის შედეგად აღმოჩენილი შირიმის ქვისგან ნათალი თაღის ფრაგმენტების ზომები და ფორმა მეტყველებს: მათ პარალელური გვერდები და ქვედა რკალები გათლილი აქვთ, ზურგები კი დაუმუშავებელია. ასეთი კონფიგურაცია სავსებით დასაშვებია ნაწილების გამყოფი გრძივი კოლონადის თაღებისთვის, მაშინ როდესაც, კამარების საბჯენი თაღებს ზურგებიც გათლილი უნდა ჰქონოდა.

ჩვენი აზრით, არქეოლოგიურად დაფიქსირებული ეს ფაქტები, იმ გარემოებასთან ერთად, რომ ბაზილიკის ინტერიერების გრძივ კედლებს საბჯენი თაღების საყრდენი პილიასტრები არ გააჩნიათ, მხოლოდ იმაზე შეიძლება მიგვანიშნებდეს, რომ ჭაბუკაურის ბაზილიკის ნაწილები ხის კონსტრუქციებზე დალაგებული კრამიტით იყო გადახურული, ხოლო ნაწილების გამყოფი სვეტების მწკრივები კი კარგად ნათალი ქვებით გამოყვანილ გრძივ თაღებს ქმნიდა. გადახურვის ეს მეთოდი ნასაზრდოები ჩანს უშუალოდ IV-V საუკუნეების რომაულ-ბიზანტიური სამყაროს ბაზილიკური ხუროთმოძღვრებისათვის დამახასიათებელი ზოგადი ტენდენციებით.

ამრიგად, ჭაბუკაურის ბაზილიკაზე გადახურვის ამ მეთოდის დადასტურებით, იცვლება მრავალი ცნობილი ქართველი ხელოვნების ისტორიკოსის მიერ აღიარებული შეხედულება იმის თაობაზე, რომ, თითქოს საქართველოში აგებული უძველესი ქრისტიანული ბაზილიკების სახურავად ხის კონსტრუქციები სრულიად არ გამოიყენებოდა და ისინი უგამონა-

კლისოდ, ქვითკირის კამარებზე განლაგებული კრამიტის საბურველით იყო გადახურული (Чубинашвили 1970, 40; ბერიძე 1974, 22-23).

დღემდე მიკვლევულ ადრეული შუა საუკუნეების ქართულ საეკლესიო ხუროთმოძღვრების ძეგლებში ანალოგები არ მოეპოვება ჭაბუკაურის ბაზილიკაში დადასტურებულ მართკუთხა გეგმის საკურთხეველსა. სამაგიეროდ, საკურთხევლების და მისი მიმდებარე სივრცეების მსგავსად მოწყობის ტრადიცია IV-VI საუკუნეებში საკმაოდ გავრცელებული იყო ჩრდილოეთ სირიის და „წმინდა მიწის“ (პალესტინის) ბაზილიკებში, უფრო იშვიათად კი მესოპოტამიაში, ეგვიპტეში (Mutz 1972, 36-44, 80-91; 4f, 5f; 45: pl. X-1, XI-3,6, XIII-1,3,4; Netzer 1993, 219-232).

საწინააღმდეგოდ არაერთი თაობის მრავალი ქართველი ხელოვნებათმცოდნის შეხედულებისა (Чубинашвили 1959; ბერიძე 1974, 9), საკურთხევლის მიმდებარე პასტოფორიუმების არსებობა ჭაბუკაურის ბაზილიკაში, სრულიად არ მიგვანიშნებს იმაზე, რომ ტაძარი VI საუკუნეზე უადრესი არ შეიძლება იყოს; როგორც დავრწმუნდით, მსგავსი პასტოფორიუმები გააჩნია IV-V საუკუნის მრავალ ქრისტიანულ ბაზილიკას სამხრეთ-აღმოსავლეთ ევროპაში, წინა აზიაში, ჩრდილოეთ აფრიკაში, ევროპაში (Caleri 2014, 181-194).

ხუროთმოძღვრული ანალიზის საფუძველზე გამოთქმულ ვარაუდს ჭაბუკაურის ბაზილიკის ესოდენ ადრეულ ეპოქაში აგების თაობაზე, მხარს უჭერს ტაძრის იატაკის ჰორიზონტის დაბლა საკონტროლო ჭრილების გავლების შედეგად დაფიქსირებული არქეოლოგიური სურათიც. გამოირკვა, რომ ეს ქრისტიანული ბაზილიკა აგებული ყოფილა თითქმის ასეთივე გრანდიოზული წარმართული ტაძრის ადგილზე, რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოში ქრისტიანობის ოფიციალურ რელიგიად აღიარებისთანავე დაუნგრევიათ.

გამოირკვა ისიც, რომ ეს ქრისტიანული ბაზილიკა აგებული ყოფილა თითქმის ასეთივე გრანდიოზული წარმართული ტაძრის ადგილზე, რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოში ქრისტიანობის ოფიციალურ რელიგიად აღიარებისთანავე დაუნგრევიათ. ბაზილიკის წინარე ტაძრის საძირკვლის დონეზე აღმოჩენილი ორიოდე შავად და ლეგად გამომწვარი, ნაპრიალები თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტი იმაზე უნდა მეტყველებდეს, რომ ელინისტურ თუ გვიანანტიკურ ხანაში საკულტო ნაგებობა აქ უკვე არსებობდა.

ჭაბუკაურის ბაზილიკის საქართველოში ქრისტიანობის ოფიციალურ რელიგიად აღიარების შემდეგ საკმაოდ მალევე აგების ვერსიას მხარს უჭერს ამ ძეგლის არქეოლოგიური გათხრისას მოპოვებული ნივთებიც. ზედ ბაზილიკის იატაკების დონეებზე და ნანგრევი ფენის სულ ქვედა პლასტებში აღმოჩენილი წითლად შეღებილი, ღარიანი და ბრტყელი კრამიტები, აგრეთვე თიხის ცალმხრივ დაკბილული ანტეფიქსების ფრაგმენტები, სტილისტური ნიშნებით ზოგადად IV-V სს-ით თარიღდება. ჭაბუკაურის ბაზილიკის სხვადასხვა ფართობზე, ასეთივე სტრატეგრაფიულ მიკვლევული, გარედან წითლად ნაპრიალები სამტუჩა დოქების, უყურო ჭინჭილების და პირმოყრილი ჯამების ფრაგმენტები საქართველოს სხვა არქეოლოგიური ძეგლებიდან (ურბნისი, ჭერეში და სხვ.) ცნობილი პარალელების გათვალისწინებით, აგრეთვე კარგად თარიღდება IV-V სს-ით.

განსაკუთრებით საყურადღებოა ბაზილიკის ნაოსის და საკურთხევლის გათხრისას, იატაკის ჰორიზონტთან ახლოს აღმოჩენილი ინტერიერის გასანათებელი ხელსაწყოების მრავალფეროვანი, მეტად საინტერესო კოლექცია. აქ მივაკვლიეთ საკმაოდ კარგად შემონახულ ბრინჯაოს ლამპალებს, რომლებსაც ზუსტი ანალოგიები მოეძებნათ IV-V საუკუნეების ბიზანტიური სამყაროს სხვადასხვა რეგიონის ლითონის მხატვრულ ნაკეთობებში (Djuric 1995, 17; Bank 1985, 56, 78, 84).

დოლოჟოჰის ბაზილიკა

2012-2017 წლებში ჩატარებული გათხრების შედეგად ნაქალაქარ ნეკრესის უკიდურეს აღმოსავლეთ უბანში, მდინარე ღურუჯის მარჯვენა ნაპირზე, პრაქტიკულად სრულად გამოვლინდა კიდევ ერთი, უფრო მასშტაბური ბაზილიკა. მისი მხოლოდ ცენტრალური, სამნავიანი დარბაზის სიგრძე-სიგანეც კი (36 მ X 18.5 მ) მნიშვნელოვნად აღემატება აღმოსავლეთ საქართველოში დღემდე ცნობილ ყველა ბაზილიკურ ტაძარს. ბაზილიკის ეს დარბაზი ნავებად 5 წყვილი ჯვრისებრი გეგმის სვეტით არის დაყოფილი. კედლები და სვეტები აგებულია ფლეთილი, კარგად ნარჩევი, აგრეთვე, მდ. ღურუჯის რიყეზე ნაგროვები ქვითა და დუღაბის ხსნარით. თაღების გამოსაყვანად და სვეტების კაპიტელებად გამოყენებულია მირიმის ნათალი ქვები. ბაზილიკის შიდა სივრცის კედლები კირით ყოფილა შელესილი.

დოლოჟოჰის ბაზილიკის შუა ნავის აღმოსავლეთ კიდეში მოწყობილი ყოფილა მკვეთრად ნალისებური გეგმური მოხაზულობის საკურთხევლის აფსიდი. საკურთხეველს ირგვლივ სასულიერო პირთა დასაბრძანებელი, ოთხსაფეხურიანი, ქვის წყობით გამოყვანილი მერხი შემოუყვება. ამ ხარისხის უკიდურეს აღმოსავლეთ ნაწილში კი, დაფუძნებულია მაღალი სამეუფო ტახტი საკურთხევლიდან ასასვლელი საფეხურებით. საკურთხევლებზე ამგვარად შემოყოლებული ხარისხები და სამეუფო ტახტები (სინთრონონი), ცნობილია რომაული და ბიზანტიური სამყაროს ადრეული შუა საუკუნეების საკათედრო ტაძრებიდან – წირვისას მათზე მსხდომი იერარქები ქრისტესა და მის მოციქულებს განასახიერებდნენ (Koch 1995 36, 46).

ტაძრის საკურთხევლის ამბიონი დასავლეთისკენ ცენტრალური ნავის I წყვილ სვეტებამდე “ავანსცენისებურად” გამოდიოდა. მასზე დასავლეთიდან, აღმოსავლეთიდან და ჩრდილოეთიდან – ამბიონის პარამეტრის სიგანის 3 საფეხურიანი კიბით აღიოდნენ. აღსანიშნავია, რომ ამგვარი პომპეზური ამბიონი შუა საუკუნეების ქართულ ბაზილიკებში არსად არ გვხვდება; სამაგიეროდ, მსგავსი პარადული ამბიონები ახასიათებს ადრეობიზანტიური სამყაროს ცენტრალური პროვინციების ცნობილ, განსაკუთრებულად მნიშვნელოვან ბაზილიკებს (Wilkinson 1993, 18, 20).

ბაზილიკის საკურთხევლის იატაკქვეშა სივრცეში მიკვლულ იქნა ვრცელი, დაახ. 15 კვ. მ. ფართობის საძვალე-კრიპტა, რომელიც უდავოდ ტაძრის მშენებლობისა დროსაა დატანებული. ამ კამერის ცენტრალურ ნაწილში, იატაკზე, დაშენებული ყოფილა ხის ძელებით ნაშენი, მაღალი ხარისხის კირით შებათქამებული წმინდა ნაწილების ჩასასვენებელი რელიქვარიუმი, რომელიც ამჟამად გეგმის დონეზეა იკითხება. საკურთხევლის ქვეშ, ტრაპეზის მაგიდის დაბლა წმინდა ნაწილების ან წმინდანთა ნეშტების მოსათავსებელი ამგვარი აკლდამების თუ რელიქვარიუმების არსებობა სრულიად ჩვეულებრივი მოვლენაა გვიანანტიკურ რომაულ და ადრეობიზანტიურ ქრისტიანულ ტაძრებში (Milburn 1988, 213–215; Netzer 1993, 224), საქართველოში კი, მსგავსი კონსტრუქცია ამგვარად სრულყოფილი სახით პირველად აქ გამოვლინდა. საკურთხევლის მარჯვნივ და მარცხნივ, გვერდითი ნავეების გაგრძელებაზე, მოწყობილი ყოფილა სწორკუთხა გეგმის პასტოფორიუმები, ჩრდილოეთის და სამხრეთის ნავეებიდან თითო შესასვლელით.

ჩრდილოეთიდან და სამხრეთიდან ცენტრალურ დარბაზს მთელ სიგრძეზე გაუყვება მისი თანადროული, ერთიანი გარე კედლებით შექმნილ სივრცეებში მოქცეული გალერეების, ეკვდერების, და სტოების სისტემა (რომელთა შემორჩენილი სიმაღლე 1 მ-დან 1.5 მ-მდე მერყეობს), დასავლეთით კი ნართექსი. როგორც ჩრდილოეთის, ისე სამხრეთის გალერე-

რეების უკიდურეს აღმოსავლეთ ნაწილებში ნალისებრი გეგმის აფსიდით დასრულებული ეკვდრები ყოფილა მოწყობილი.

ირგვლივ ეკვდრების, სტოებისა და ნართექსების სისტემით გარშემორტყმული სამნავიანი ბაზილიკები, IV-VI სს-ში ხუთნავიან ბაზილიკებზე არანაკლებ იყო გავრცელებული როგორც რომის იმპერიის ცენტრალურ პროვინციებში, ისე პერიფერიებში, პრაქტიკულად მთელი ადრეული ქრისტიანული სამყაროს ქვეყნებში. ავთენტური გალერეებიანად და ნართექსიანად, დოლოჭოპის ბაზილიკის სრული პერიმეტრის გარე ზომებია 44 მ X 27 მ. ამ ტაძრის დახვეწილი სივრცულ-გეგმარებითი, კონსტრუქციული და მხატვრული გადაწყვეტა ტოლს არ უდებს რომაულ-ბიზანტიური სამყაროს ცენტრალური პროვინციების ჩვენთვის ცნობილ გრანდიოზულ ადრექრისტიანულ ბაზილიკებს და ის, უდავოდ, მათ წრეში ექცევა.

დოლოჭოპის ბაზილიკასაც, ხის კონსტრუქციებზე დაყრდნობილი კრამიტის სახურავი ფარავდა. ამაზე, ჭაბუკაურის ბაზილიკის ანალოგიურად, გათხრისას დაფიქსირებული სურათი მიანიშნებს: ბაზილიკის თავდაპირველი იატაკის ზედაპირზე მიმოხეული იყო მისი დანგრევა-გადაწვის დროს ჩამოცვენილი კრამიტების ნამსხვრევებისა და დანახშირებული ხის კონსტრუქციების ფენა მათში გაბნეული უამრავი ნაჭედი ლურსმნით. ამასთან, დოლოჭოპის ბაზილიკაში ამგვარ გადახურვაზე ზეზეურად შემორჩენილი ქვის კონსტრუქციული დეტალიც მეტყველებს – ძირითად დარბაზსა და ჩრდილოეთის გარშემოსავლელს შორის შედარებით მაღალ ჰორიზონტამდე (7.2 მ) შემორჩენილი კედლის ნაშთი, რომელსაც ჩრდილოეთიდან, მთელ სიგრძეზე, დაახლ. 4.6 მ სიმაღლეზე, ერთმანეთისგან 1.5-1.7 მ-ის დამორებით დატანილი აქვს ხის ჰორიზონტალური, 24 სმ X 25 სმ კვეთის კოჭების ბუდეები.

დოლოჭოპის ბაზილიკის ასეთ ადრეულ ხანაში აგების შესაძლებლობას, საფუძვლიანობას მატებს გათხრებისას ტაძრის უადრეს სტრატეგრაფიულ ფენებში, ძირითადად თავდაპირველი იატაკის ღრმულებში ჩატკეპნილი, ქართულ არქეოლოგიური ძეგლებიდან ცნობილი, V ს-ით დათარიღებული თიხის ჭურჭლის ანალოგიური ნიმუშების ფრაგმენტებიც. განსაკუთრებით საინტერესოა იქ აღმოჩენილი ინტერიერის გასანათებელი ხელსაწყოების, ლითონის ცხაურში ჩასალაგებელი მინის კანდელებისა და ვერცხლის საკიდებლების ნაშთები. ზუსტად ამ ტიპის გასანათებელი მოწყობილობები, „პოლიკანდელონები“, ფართოდ იყო გავრცელებული ადრეიზანტიურ სამყაროში და ისინი V-VI სს-ით თარიღდება (Papadopoulou 2003, 260, სურ. 14-15).

დიდი ბაზილიკის პირველად დანგრევის ფენაში, აღმოჩნდა თიხის რამდენიმე ბრტყელი ანტეფიქსის ფრაგმენტები, რომლებზეც, ცენტრალურ ნაწილებში, გამოწვამდე ამოღარვით, პალეოგრაფიულად და კალიგრაფიულად პრაქტიკულად ერთნაირად, გამოყვანილია ქართული ასომთავრული გრაფემა „ანი“.

ბაზილიკის კონსტრუქციების ნანგრევებით დაფარულ იატაკებზე მოპოვებული ნივთიერი მასალის ანალიზით კარგად განისაზღვრა ამ ტაძრის წყობიდან პირველად გამოცვლის ხანა და ვითარებაც: ბაზილიკა დაახ. VI საუკუნის შუა ხანებში დანგრეულა ძლიერი მიწისძვრის შედეგად.

დოლოჭოპის ბაზილიკა ამის შემდეგ მალევე, სახელდახელოდ, დამოკლებული და დავიწროებული სახით მაინც აღუდგენიათ. ამ ეტაპზე მას კლასიკური ბაზილიკური სახე აღარ ჰქონია, ვინაიდან სვეტებს შორის გრძივი არეები, მხოლოდ შესასვლელების დიობებიანი ქვის წყობებით ამოაშენეს. განახლებული ტაძრის „არაბაზილიკურობაზე“ ისიც მეტყვე-

ლებს, რომ ამ კედლებში დიდი ბაზილიკის თაღებისა და კაპიტელების ნათალი ელემენტები უხვად, მაგრამ სრულიად უადგილოდ გამოუყენებიათ.

დაახლოებით VIII საუკუნეში ეს ხუროთმოძღვრულად და ალბათ კონსტრუქციულადაც უხეიროდ აღდგენილი ეკლესიაც საბოლოოდ გამოსულა წყობიდან, ალბათ არაბი დამპყრობლების მიერ ქალაქ ნეკრესის დარბევისა და საბოლოოდ გაჩანაგების შედეგად. ამის შემდეგ, ამ ტაძრის ნანგრევებს, ნაქალაქარის მიდამოებში არსებული სოფლის ტიპის დასახლებების მცხოვრებნი სასაფლაოდ იყენებდნენ.

დოლოჭოპის ამ ბაზილიკის გათხრებმა კიდევ ერთ აღმოჩენამდე მიგვიყვანა: გამოირკვა, რომ V ს-ის ეს გრანდიოზული ტაძარი კიდევ უფრო ადრეული, 25 მ-მდე სიგრძის და დაახ. 15 მ-მდე სიგანის ქრისტიანული ბაზილიკის ნანგრევებზე ყოფილა აღმართული: ამ პირველადი ნაგებობის 2-4 წყობიანი ქვის, კირით შეღესილი კედლების ნაშთები კარგად იყო შემორჩენილი ბაზილიკის ნაოსნის და ჩრდილოეთის გარშემოსავლელის ინტერიერის იატაკის ქვეშ. ჩვენ, ამ ტაძრის გეგმარების გამოვლენა, პრაქტიკულად სრულად შევძელით. უადრესად საყურადღებოა, რომ ეს გახლავთ ბაზილიკის გამარტივებული ნაირსახეობის, ე.წ. „სამეკლესიო ბაზილიკის“ ჯერჯერობით უადრესი ნიმუში საქართველოში და, შესაძლოა, მთელ ქრისტიანულ სამყაროშიც. ამ ტიპის ეკლესიები ოდნავ მოგვიანებით, VI-IX საუკუნეებში, ფართოდ გავრცელდა პრაქტიკულად მთელ საქართველოში (მეტადრე, კახეთში) და, ალბათ ამიტომაც, დიდი ხნის განმავლობაში საქართველოს ტერიტორიაზე მათი გენეზისის ხანად VI საუკუნე მიიჩნეოდა. დოლოჭოპის ამ პირველი ქრონოლოგიური ფაზის ტაძრის კიდევ ერთი გეგმარებითი თავისებურება ის გახლავთ, რომ მისი ცენტრალური დარბაზის საკურთხეველი მართკუთხა გეგმური მოყვანილობისაა, საკურთხევლის ჩრდილოეთით და სამხრეთით კი, გვერდითი გალერეების აღმოსავლეთ ბოლოებში, კვადრატული ფორმის პასტოფორიუმებია მოწყობილი. ამ ტაძრის ნანგრევებში აღმოჩენილი თიხის ბრტყელი, დიდ ბაზილიკაში გამოყენებულთაგან სტილისტურად ოდნავ განსხვავებული, მხოლოდ ხის კონსტრუქციებში ჩასამაგრებლად ვარგისი ანტეფიქსები კი იმაზე მეტყველებს, რომ პირველი ეკლესიაც ხის კონსტრუქციებზე დაყრდნობილი კრამიტის საბურველით იყო გადახურული.

ამ თავდაპირველი ტაძრის იატაკის გათხრისას IV ს-ისთვის დამახასიათებელი ნივთიერი მასალა აღმოჩნდა, შესაბამისად, ნაგებობა სწორედ ამ ხანაშია აგებული (ბახტაძე 2010, სურ. 4-6). გათხრებისას გამოვლენილი სტრატეგრაფიული სურათის საფუძველზე, ძველი ბაზილიკა IV ს-ის მიწურულში დანგრეულა მიწისძვრისგან და IV-V საუკუნეთა მიჯნაზევე, მისი ნანგრევების მოსწორების შედეგად შექმნილ პლატფორმაზე ახალი, ზემოთ აღნიშნული გრანდიოზული ბაზილიკა აუგიათ.

2016 წელს, გლაზგოს უნივერსიტეტის გარემოს კვლევის ცენტრის ლაბორატორიაში ჩატარებული, ამ ტაძრის დანგრევისა და ფუნქციონირების შეწყვეტის დროინდელი ორგანული ნაშთების რადიოკარბონული დათარიღების შედეგი ასეთია: 95%-იანი ალბათობით, ეს მოვლენა მომხდარა დაახ. ჩვ. წ. 387 წელს. აქვე დავძენთ, რომ ამავე ლაბორატორიაში 2017 წელს ჩატარებული რადიოკარბონული ანალიზების შედეგებმა დოლოჭოპის დიდი ბაზილიკის საამშენებლო ფენიდან აღებული ორგანული ნაშთის თარიღად ჩვ. წ. 401 წელი განსაზღვრა დაახ. იგივე ალბათობით, დიდი ბაზილიკის „პირველი“ ნგრევის ხანის ნიმუშები კი VI ს-ის შუა ხანებით დათარიღდა. ამდენად, რადიოკარბონული მეთოდით დათარი-

ღების პასუხებმა, დოლოჭოპის კომპლექსის ყოველი ქრონოლოგიური ფაზის ნაგებობების ჩვენეულ, ტრადიციული მეთოდებით განსაზღვრულ თარიღებს, დამაჯერებლობა შემატა.

როგორც დავრწმუნდით, დოლოჭოპის დიდი ბაზილიკაც მასშტაბით, ზოგადი გეგმარებით, შემკულობის სტილით და მშენებლობის ტექნიკით, საკმაოდ ახლოს დგას ჭაბუკაურის IV ს-ის ბაზილიკის არქიტექტურულ აღნაგობასთან. ეს არც არის გასაკვირი, რადგან არქეოლოგიური კვლევისას გამოვლენილი არქიტექტურული თავისებურებანი და არტეფაქტები უფრო იმაზე მიგვანიშნებს, რომ დოლოჭოპის დიდი ბაზილიკა ქალაქ ნეკრესშივე აიგო IV-V სს-თა მიჯნაზე მომხდარი, ერთი და იმავე მიწისძვრის შედეგად დანგრეული ჭაბუკაურის ბაზილიკისა და ამავე ადგილზევე მდებარე, შედარებით მცირე ბაზილიკის ნაცვლად.

დასკვნა

ნეკრესის ნაქალაქარის ტერიტორიაზე ჩვენ მიერ გამოვლენილი სრულყოფილი გეგმარების ბაზილიკების ხუროთმოძღვრულ-სტილისტური ანალიზის, არქეოლოგიურ-სტრატეგრაფიული და, სულ ბოლო ხანს კი უახლესი ტექნოლოგიით ჩატარებული რადიოკარბონული აბსოლუტური დათარიღების მეთოდებით მიღებული დასკვნა, რომ მათი აგების ხანა IV ს-სა და V ს-ის პირველ მეოთხედს არ გადმოცდება, უკვე მრავალი ქართული და უცხოელი ხელოვნების ისტორიკოსის მიერაა აღიარებული. ამ ტაძრების სავსებით ჩამოყალიბებული, რომაულ-აღრებიზანტიური სამყაროს აღმოსავლეთის პროვინციების „სტანდარტებთან“ აგრერიგად მიახლოებული გეგმარება, სავსებით ადასტურებს ქართულ წერილობით წყაროებში ასახულ ცნობას იმის თაობაზე, რომ პირველივე ქართული ქრისტიანული ტაძრები, მართლაც იბერიის ხელისუფალთა მიერ იმჟამინდელი ქრისტიანული კულტურის ცენტრებიდან მოწვეული ან იქაურ ეკლესიათმშენებლობის მეთოდებს კარგად ნაზიარები ადგილობრივი ხუროთმოძღვრების და ოსტატთა ძალისხმევით იგებოდა. ამრიგად, საწინააღმდეგოდ ქართულ ხელოვნებათმცოდნეთა წრეებში რამდენიმე ათეული წლის განმავლობაში დიდწილად გაბატონებული შეხედულებისა, გამოირკვა, რომ პირველივე ქართული ქრისტიანული ტაძრების ზოგადი აღნაგობა და მათში ჩასატარებელი სალიტურგიო პროცესებისთვის აუცილებელი სივრცეები სავსებით შეესატყვისებოდა ქრისტიანული სამყაროს კულტურულად დაწინაურებული რეგიონების იმჟამინდელ, თითქმის სავალდებულო ტაძართმშენებლობის ნორმებს.

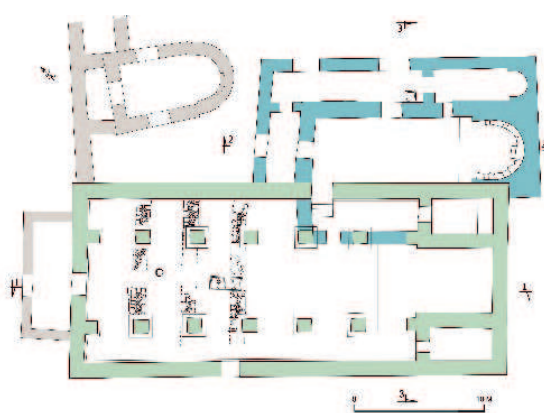
სურ.1

სურ.2

სურ.3

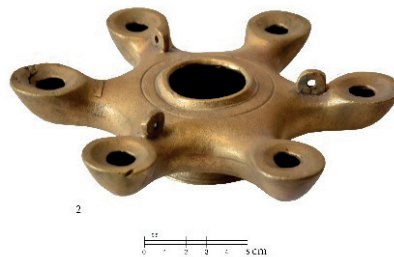
სურ.4

სურ.5

1

2

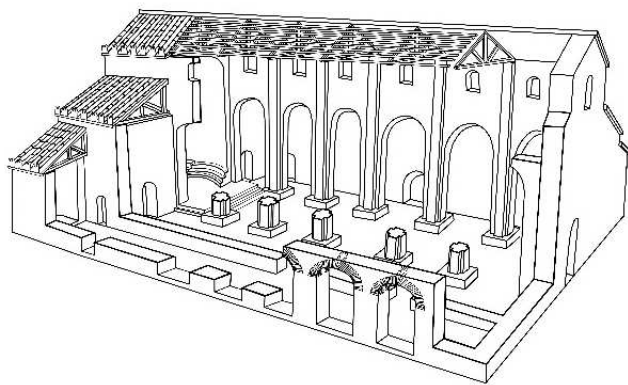
სურ.6

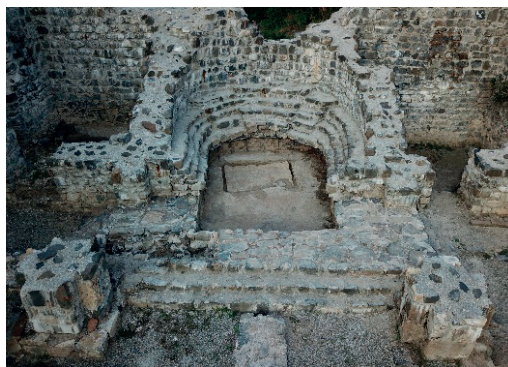
სურ.7

სურ.8

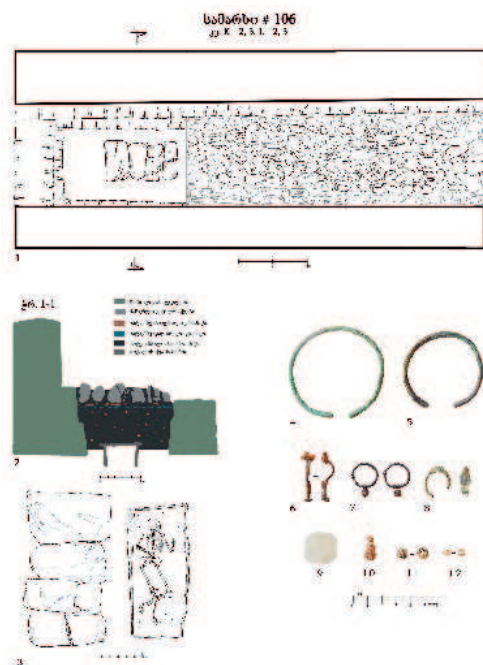
სურ.9

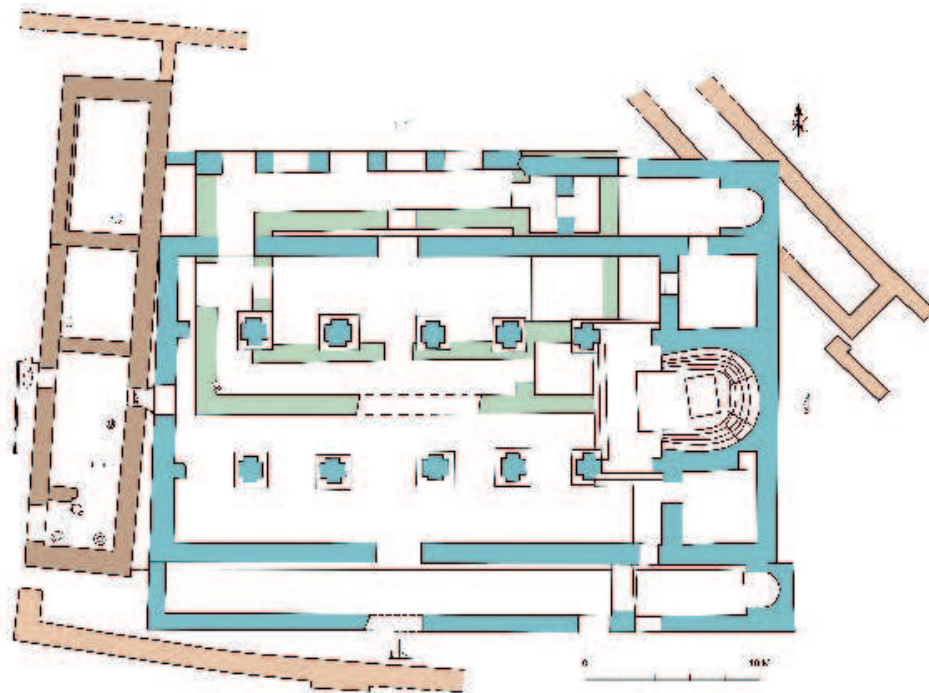
სურ.10

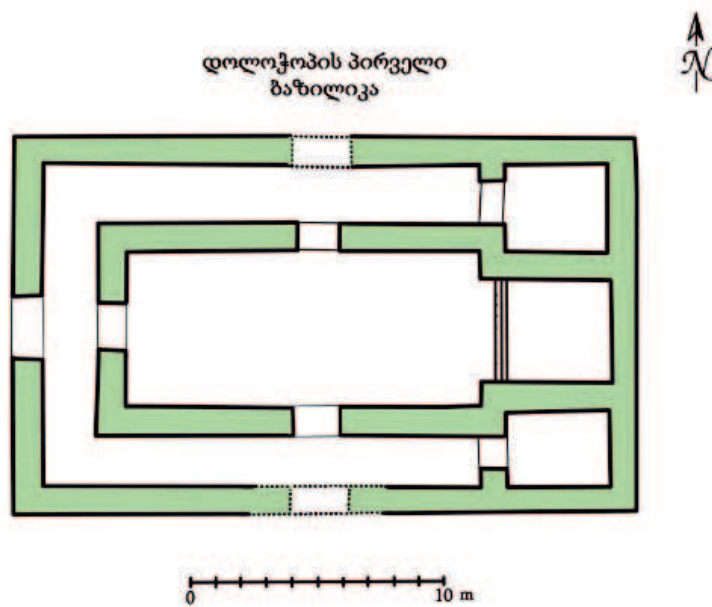
სურ.11

სურ.12

სურ.13

სურ.14

FIRST STEPS IN THE DEVELOPMENT OF GEORGIAN ECCLESIASTIC ARCHITECTURE: MATERIALS AND CONSIDERATIONS 1

Even today, in the works of the majority of Georgian art historians, we cannot see any protest against the rather strange supposition, hastily elaborated in the 1920s, according to which allegedly, unlike the whole early Christian world, the Iberian authorities, during more than a century after the recognition of Christianity as the state religion, built exceptionally miniature or rather small churches without any canonical design.

Even recently, the above mentioned Georgian art historians have named the impeding reason for revising this almost dogmatic, not documentarily confirmed opinion, stating that in order to revise the described theory, they have not had tangible materials at hand – i.e., could not find above-ground remaining samples of large churches, built in the 4th or even last quarter of the 5th centuries in East Georgia with objective dating signs, constructed in accordance with the accepted canonical planning, recognized by the early Christian foreign world.

Taking into account the aforesaid reliable trends of the genesis of church architecture in Roman and early Byzantine world countries, it is apparent for us that the first or further generations of Georgian architectural historians should have given more consideration to the Georgian ancient written sources – „*Kartlis Tskhovreba*” and „*Moqcevai Qartlisai*” (Baptizing of Georgia) for information about Christian affiliation of Kartli immediately after Christianization, as well as the construction of the first churches in the country under the guidance of invited Byzantine architects who came to Georgia together with the first clergymen. If the respected researchers had compared the data provided in the mentioned historic sources about church architecture within other countries of the Christian world with the conclusions that had been already published in numerous scientific editions abroad by the time, beyond all doubt, in close cooperation with professional archaeologists, they would have also started in Georgia searching the underground remnants of Christian churches, adapted to the general planning of the temples, characteristic for Roman and early Byzantine world during the fourth and first half of the fifth centuries (of course, taking into consideration local construction traditions and capabilities of construction materials).

Nowadays it is very difficult to discuss why the above mentioned Georgian art historians assumed unrealistically that at the dawn of church building, Christian basilicas, which were only slightly different from Roman and early Byzantine-type churches (let us say, the Syrian and Antioch-type basilicas), could have been built in our country – the explanation, why such buildings could not be preserved “standing aboveground” until nowadays, must have been rather logical: with a high degree of probability, they should have taken into account that for the next centuries, as a result of almost continual military incursions throughout Georgian territory, these temples were razed to

1 The report was read at the international conference: „Art History in Georgia: Past – Present – Future”, Dedicated to the 100 year anniversary of the Tbilisi State University. Tbilisi, November 16-17, 2018.

the ground, or their extremely damaged remains have been reconstructed beyond recognition at various places, here and there (as we are aware, ruins of the aforementioned basilicas of the similar rank have been unearthed abroad, mostly destroyed to the foundation level). We cannot say precisely why it happened; however, long-term archaeological investigation of these monuments was regarded by respected scientists as unnecessary and they aimed at identifying the earliest Georgian churches among the constructions within the reach of their observable space, built in compliance with not entirely formed stylistic and planning schemes, in some cases even hardly determinable chronologically as well as functionally.

Such an approach towards the research problem results in the fact that this large group of art historians identified a miniature chapel built upon the ossuary chamber of the Nekresi monastery, dated back by us as a result of the archaeological research from the subsequent period of the 6th century, with the most significant Christian temple which, according to the historic sources, was constructed in the city of Nekresi in the 4th century. This rather ungainly construction is even presented as one of the primary monument of the Georgian church architecture in textbooks on art history published by them. And what is more, by their efforts, it is mentioned as such in the tourist guidebooks as well.

However, in our opinion, the mentioned hypotheses are currently rejected, because as a result of the archaeological research conducted by the Georgian National Museum from the 1980s up to the present, two remarkable basilicas of the 4th and beginning of 5th century have been revealed in the former city of Nekresi. Taking into consideration actuality of the problem, in the given article we will present architectural and planning picture identified during the archeological investigation of these basilicas ruins as well as our suppositions concerning the first Christian churches throughout the Iberia Kingdom.

Chabukauri Basilica

During the archaeological excavations conducted in 1998-2005, a large complex of building ruins were found in the central part of the former city of Nekresi, known nowadays under the name of *Chabukauri* district. The central building was a three-nave basilica, oriented on an east-west axis, 31 m long and 15 m wide.

The basilica hall is divided into three naves by five pairs of rectangular-shaped pillars (Fig. 3, 4). A rectangular sanctuary is arranged to the east of the central nave. It is situated approximately 50 cm higher from the base of the basilica nave. In the center of the sanctuary once stood a four-legged alabaster altar table: during the excavations, fragments of the ornamented, capitals, serving as bearers for the upper plate of the table and decorated with relief cross depictions were revealed. The similar altar tables decorated with capitals are frequently found in the Byzantine temples of the IV-V c.c. (Hirschfeld 1992, 252).

To the right and the left of the sanctuary, the side naves terminate in rectangular-shaped pastophoria, each with entrance doors from the west to the nave. The naos can be entered through southern, western and northern doors. The church is built of large, selected sledged stones. In the corners of the building openings, carved travertine stones have been abundantly used as column tops, as well as for the arches and other places requiring accurately dressed and measured stones.

The walls, from 1m to 1.2 m thick, are set on a lime-mortar foundation. The interior of the building was completely plastered with lime and painted in dark red. The floor was covered with local, flat, split shale rocks over lime-mortar.

The excavations convinced us that the basilica had been covered with a combination of flat and ridged roof tiles (*solenis* and *kalifteri*) based on a framework of wooden beams. The floor surface was dotted with the fallen roofing components: the remains of ramshackle wooden beams mixed with both types of tile debris and splinters of ceramic antefixes; and large iron nails (from 7-8 cm to 16-18 cm in length. All in all up to 300 such nails were discovered in the basilica interior) were scattered across the interior. It is also significant that the flat ceramic antefixes found here that decorated the outer edges of the tiled façade (Fig. 5), were notched or jagged on one side, painted in white, and could be attached only to the outer edge of the wooden framework.

The dimensions of the wooden framework for roofing is indicated by the size and shape of the arch fragments carved from travertine stone revealed during the clearing of the basilica: their parallel sides and lower arcs were trimmed, while the back was left rough. Such a configuration is absolutely in line with the longitudinal colonnade arches dividing the naves, whereas the backs of the vault-supporting arches should have been carved. By inserting the measurements of the arch fragments into the appropriate mathematical formulae, we could ascertain that these details represented parts of semicircular arches, the diameters of which (with an approximately 10 cm margin of error) equal 3 meters. Consequently the shape of the semicircular carved travertine fragments unearthed during the basilica excavations, do not resemble the size of the base that supported 6 meter arches, conventionally surrounding the temple central nave from above. On the other hand, their outlines do not fit the 2.4-2.25 meter-wide side naves either. However this is the distance ($3\text{ m} \pm 10\text{ cm}$) between columns, longitudinally dividing the basilica's naves.

In our opinion, these archaeological facts, together with the evidence that the basilica's interior longitudinal walls have no arch-supporting pilasters, may suggest that the naves of Chabukauri basilica were covered with roof tiles laid on wooden beams, where as the nave-dividing row of columns created perfectly-carved longitudinal arches. Since all known Georgian basilica-types as well as hall-type temples built after the 5th – 6th centuries, are covered with stone vaults, we think that the above mentioned method of roofing seems to be based directly on the general trends that characterized Roman and Byzantine basilica architecture of the 4th-6th centuries throughout the Central and Eastern Christian provinces of the Roman Empire.

Thus, by confirming this covering method at the Chabukauri Basilica, the recognized opinion of many famous Georgian art historians who alleged that wooden structures were not used at all in roofing the oldest Christian basilicas built in Georgia but rather that they were covered with a tile layer placed on limestone vaults, has been proved to be groundless (Chubinashvili 1970, 40; Beridze 1974, 23).

The rectangular-shaped sanctuary discovered in Chabukauri Basilica doesn't have any analogous parallels among the monuments of Georgian church architecture of the early Middle Ages yet discovered. But, on the other hand, the tradition of arranging sanctuaries and the adjacent spaces in a similar way was common in basilicas throughout Northern Syria and the Holy Land in the

IVth-VIth centuries, and is found more rarely across Mesopotamia and Egypt (Beyer 1925, 36-44, 80-91; 4f, 5f; Tchalenko 1953, pl. X-1, XI-3,6, XIII-1,3,4; Netzer et al, 1993, 219-232).

Contrary to the steadfast faith of more than one generation of Georgian art historians, the existence of pastophoria adjacent to the sanctuary in Chabukauri Basilica, does not indicate that the temple can't be dated to earlier than the VI th century (Beridze 1974, 24; Chubinashvili 1936, 32-50); a lot of 4th-5th century Christian basilicas in South-East Europe, Western Asia, North Africa and Europe have analogous pastophoria (Caleri 2014, 185-188).

The assumption, expressly based on the archaeological analysis of the construction of the Chabukauri Basilica, that it was founded in such an early epoch is also supported by the archaeological picture, observed as a result an earlier section below the floor horizon of the temple. It was discovered that the Christian basilica was built on almost the same site as a pagan temple that was demolished as soon as Christianity was proclaimed the official religion in East Georgia. A few fragments of black and grey kilned, polished clay wares, discovered at the foundation level of the previous temple, confirmed that a religious building had existed here in the Hellenistic or late Antique periods.

In addition this opinion that the construction of Chabukauri Basilica took place very soon after the recognition of Christianity as the official state religion of Georgia is supported by the artefacts obtained during the archaeological excavations of the monument. In various spaces of the Chabukauri Basilica, fragments of three-spouted pitchers, polished red on the outside, handleless wine jars and bowls known also from other archaeological monuments of Georgia, are dated back to the 4th-5th centuries when taking into account well-known parallels (Chilashvili 1964, 100; Mamaishvili 2004, 134-136; Sinauridze 1966, 62).

A varied and very interesting collection of interior lighting devices was revealed at the time of excavation around the basilica naos and sanctuary, was especially notable near to the floor horizon. Here we found well-preserved bronze oil lamps and glass chandeliers (damaged), which, at the time of the destruction event were hanging from fixed fastenings in the church ceiling or walls on bronze artistic chains.

One of the bronze lamps stood on a flat bronze rectangular base (Fig. 6); one of its sides ends in an apsidal ledge and it is clear that it is a symbolically designed model of a Christian church. The base hung on four chains, consisting of wattled rods and rings replacing each other. The lamp itself had a wick duct, lily-shaped relief back and spherical fuel filler body. This example has close parallels with 4th-5th century metal artworks from different regions of the Byzantine world (Djuric 1995, 56f, 78f, 84f; Bonk 1985, 17f; Lofreda 2001-134; Mutz 1972, 393-394f). Six – and four-shafted artistic and exquisite bronze lampads (chandeliers), discovered in the basilica floor belong to the same period of time (Fig. 7) (Mutz, 1972, 141). The lamps with several ducts around the oil filler were widespread in the Roman world in the 1st-3rd centuries AD, but they are rare in the 4th century. Therefore it is perhaps impossible to date them back to later than the 4th or 4th-5th centuries AD.

Dolochopi Basilica

As a results of the excavations conducted in 2012-2017 in the easternmost area of the former city of Nekresi, on the right bank of the *Duruju* river, in forested territory known nowadays under the name of the former village of *Dolochopi* (now in the Kvareli countryside), we unearthed an even larger basilica (Fig. 8). The length and width of its central, three-nave hall (36m X 18.5m) considerably exceeds all basilica-type churches known in Georgia until now (Fig. 9). The hall of the basilica is divided in to naves by means of 5 pairs of cross-planned columns. The columns were preserved up to 1.5-2 m high. They stood on a rectangularly-planned, approximately 2X2 m long and 20-25cm tall socle that has been well-preserved. The walls and columns of the basilica are built with well-selected sledged stones as well as cobble-stones gathered at the Duruji river side, and lime-mortar. For the construction of the arches and column capitals, travertine carved stones were used. The walls of the basilica interior space were plastered with lime and painted in red.

At the eastern edge of the middle nave of the Dolochopi Basilica, there is a distinctly horseshoe-shaped apsed sanctuary. In accordance with the configuration of the demolished blocks revealed on the floor, the apse was surrounded with a limestone vault from above. Around the sanctuary a masonry four-stage bench for clergymen has been arranged, whereas in the easternmost part the high throne of the archbishop was established with steps leading to it from the sanctuary (Fig. 11). So far similarly arranged sanctuaries have not been confirmed in other churches in Georgia. The above mentioned stone stairs surrounding the sanctuary from inside and the thrones for clergymen of a particular hierarchical level (synthronon) are well-known only from the early medieval cathedrals of the Byzantine world – hierarchs would sit on the benches during liturgical services to personify Christ and His apostles (Koch 1995, 36,46; Grossmann 1982, 213-215).

It should be noted that the bema in the temple sanctuary, stands out in the form of a “proscenium” in the west as far as the first pair of columns in the central nave. Since the altar platform is 90 cm higher than the naos floor, it was possible to ascend the platform from the west, east and north by means of 3-step staircase the same width as the ambo. It is also significant no other projecting bema of this type has been found among medieval Georgian basilicas; however analogous ceremonial bemas are characteristic of especially important basilicas of the central provinces of the early Byzantine world (Wilkinson 1993, 19-21).

In the underground space of the basilica altar, spacious, approximately 15 sq.m crypt (burial vault) was found (fig. 14); the crypt was created at the time of the temple construction in the lower space of the apsis (conch). In the central part of the chamber, on the floor a reliquary (reliquarium) for keeping sacred parts was built, made of wooden beams, plastered with high-quality lime; nowadays the reliquarium can be spotted at the planning level. As it seems, the altar table, which has not been preserved up to the present time was situated just above the crypt, on the floor of the sanctuary. Existence of such crypts and reliquariums for keeping sacred parts or remains of saints under the altar or under the altar table represents a very common practice in Late Antiquity Roman churches as well as Early Byzantine Christian temples. However, in Georgia, here perfectly – built analogical construction of the given type has been revealed for the first time.

Rectangularly planned pastophoria were built to the right and left of the sanctuary, along the side naves and entered from the naves. From the north, west and south the central hall is surrounded with a contemporary system of galleries within the spaces created by the unified external walls of

the time – eukterions, stoas and narthexes, the height of which varies from 1 meter to 1.5 meters (Fig. 10, 12).

Together with authentic galleries and narthex, the external size of the total perimeter for the Dolochopi basilica is 44 m X 27 m, owing to which it does not have any comparative structures throughout the Caucasus or in adjacent regions. The exquisite spatial design, structural, architectural and artistic solutions of the church make it unique and outstanding among early Christian basilicas of the central provinces within the Roman and Byzantine world, and it undoubtedly falls into their circle.

Some of the planning and construction elements in the Dolochopi basilica (for example, a multi-stage synthronon, proscenium-like bema, wooden constructions for roofing), have not been found since the Vth-VIth centuries among samples of the Georgian church architecture. Some unusual, unfamiliar decorative elements for Georgian churches after the Vth century, such as an interior entirely plastered in red paint, decorated roofs with coloured, jagged antefixes etc., indicate that the style of this churches copied from Christian basilicas spread in the IVth-Vth centuries in the eastern provinces of the Roman and Byzantine Empires and some other neighboring regions, and therefore, the construction of the Dolochopi basilica should be presumed to be of the same period (Bakhtadze 2010b, 2012, 2014). Roman and Byzantine empires

The assumption that the Dolochopi Basilica was constructed at such an early period is even more justified by the fragments of similar clayware dated to the 4th-5th century, and well-known from Georgian archaeological monuments, unearthed during the excavations of the earliest stratigraphic layers of the church, mostly tamped into the cavities of the initial floor (Pl. 1-5,6,7). The Remains of interior lighting devices, glass lampads (chandeliers) placed into metal bars and silver hangers are particularly interesting (Pl. 1-3,4). Exactly same type lighting devices, so called „poli-chandeliers“, have been widespread in early Byzantine world and they are dated back to the 5th-6th centuries (Whitehouse 1997, 196-201; Papadopoulou 2003, 260, pl. 122, 14-15f).

The analysis of artefacts obtained from the construction ruins covering the floor, properly defined the period that indicates the interruption of the temple functioning, as well as circumstances – the basilica was destroyed in the 6th century as a result of the earthquake. The remains of the church have been used afterwards as a cemetery by the local settlement dwellers – during the excavations of the basilica, we had to study over 100 individual and collective tombs of the 8th-12th c.c.

In 2015–2016, the Dolochopi Basilica excavations led us to one more discovery: it was found out that this grandiose temple had been built on the ruins of even earlier Christian basilica of up to 25 meters long and approximately 15 meters wide (Fig. 13) (More precisely, this is the basilica's local vernacular form, the earliest sample of the “three church basilica in Georgia. Sometime later – in the 6th-9th centuries, this simplified variation of the basilica, was widely spread all over Georgia and, in particular, Kakheti region. Chubinashvili, 1959, 34-46). The remains of lime-plastered walls of this primary 2-4 stone masonry building were well preserved under the floor of the Basilica naos and the northern by-pass interior; as it seems, this church consisted of central hall with rectangular sanctuary to the east and circular galleries (from the north, west and south). Along the galleries, to the north and the south of the sanctuary, rectangular-shaped pastophoria were arranged. Due to fragmentariness of the construction remnants, we cannot say much about the planning peculiarities of the first chronological phase of the Dolochopi temple for the present,

except from the fact that it was also based on a wooden structure, covered with roof tiles; the edges of the roof were beautified with clay antefixes in the style of the larger basilica. A Therefore, in the previous layer of the Dolochopi Basilica, the remnants of the second in size basilica, revealed until nowadays among the IV century Georgian temples, were confirmed (it was slightly shorter than the Chabukauri Basilica).

Conclusion

Thus, resulting from our archaeological researches carried out for the last several years, three large basilicas, having rather exquisite architectural style and constructed with the distance of only several decades away from each other, built in one and the same city of the Iberia Kingdom, have been discovered. This circumstance rather evidently attests that very soon after proclaiming Christianity as the state religion in Georgia (in 326 AD), during the IV century and, it's obvious, throughout the entire 5th century, large Churches were built, designed in compliance with canonical requirements of Roman and early Byzantine Christian liturgy.

დამოწმებანი:

- ბახტაძე ნ. დოლოჭოპის ბაზილიკაზე 2012 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევის ანგარიში. *ჰუმანიტარულ კვლევათა ჟურნალი კადმოსი*, # 4. 273-303. თბ., 2012 (რედ. ზ. კიკნაძე).
- ბახტაძე ნ. *კერამიკული ნაკეთობანი შუა საუკუნეების საქართველოში*. თბ., 2013.
- ბახტაძე ნ. ა. ნეკრესი. თბ., 2010.
- ბახტაძე ნ. ბ. ნეკრესის ნაქალაქარზე გამოვლენილი ჭაბუკაურის ბაზილიკის დათარიღებისათვის. *ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში*. #19. 209-220. თბ., 2010 (რედ. გ. კვირკველია).
- ბახტაძე ნ. ყვარლის რაიონის არქეოლოგიური ექსპედიციის ახალი აღმოჩენები. *ყვარელი*, 2006, # 19-20.
- ბახტაძე ნ., მამიაშვილი ვ., გაბეხაძე ბ. დოლოჭოპის ბაზილიკის არქეოლოგიური კვლევა ნაქალაქარ ნეკრესში. *ონლაინ არქეოლოგია*. #8. *საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტო*. 110-131. თბ., 2015.
- ბერიძე ვ. *ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება*. თბ., 1974.
- თუმანიშვილი დ. უძველესი ქართული საეკლესიო ნაგებობების გამო. *გზაჯვარედინზე*. თბ., 2008 (რედ. ი. ხუსკივაძე). 144-161.
- კახიანი კ., ჭანიშვილი გ., კოპალიანი ჯ., მაჩაბელი კ., ალექსიძე ზ., ღლიღვაშვილი ე., პატარიძე ნ. *ადრექრისტიანული საეკლესიო კომპლექსი დმანისიდან*. თბ., 2012.
- კიკნაძე ზ., მირზაშვილი თ. რას მოგვითხრობს მირიანის წიგნი. *კრიტიკა*. #6. თბ., 1985 (რედ. რ. სირაძე).
- კიკნაძე ზ., მირზაშვილი თ. კულტურის ისტორიის კვლევის მეთოდებისთვის. *კრიტიკა*. #2. თბ., 1987 (რედ. რ. სირაძე).
- მამიაშვილი ნ. *ქალაქი ჭრემი*. თბ., 2004.
- მოქცევამ ქართლისად. *მატბერდის კრებული X საუკუნისა*. თბ., 1979.
- მროელი ლეონტი. *ცხოვრება ქართველთა მეფეთა*. ქართლის ცხოვრება, ტ. I. თბ., 1955.
- მუსხელიშვილი დ. *საქართველო IV-VIII საუკუნეებში*. თბ., 2003.
- სინაურიძე მ. *აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეფეოდალური ხანის კერამიკა*. თბ., 1966.
- ჩუბინაშვილი ნ. ზედაზენი, კლიკისჯვარი, ღვიარა. ქართული ხელოვნება, 7. თბ., 1971.
- ჩუბინაშვილი გ. *ქართული ხელოვნების ისტორია*. ტ. 1. თბ., 1936.
- ჭილაშვილი ლ. *არეში*. თბ., 1991.
- ჭილაშვილი ლ. *ნაქალაქარი ურბნისი*. თბ., 1964.
- ჭილაშვილი ლ. *ნეკრესის უძველესი ქართული წარწერები და ქართული დამწერლობის ისტორიის საკითხები*. თბ., 2004.

- Атлас сильных землетрясений СССР до 1975 года. Москва, 1977.
- Комеч А. Архитектура Византии. Культура Византии. №. I. 573-595. Москва, 1984 (Ред.3. Удальцова).
- Кондаков Н. Археологическое путешествие по Сирии и Палестине. Санкт-Петербург, 1904.
- Чубинашвили Г. Архитектура Кахетии. Тбилиси, 1959.
- Чубинашвили Г. К вопросу о начальных формах Христианского Храма. Вопросы истории искусства. №. I. 36-43. Тбилиси, 1970 (Ред. В. Беридзе).
- Beyer H. Der Syrische Kirchenbau. Berlin, 1925.
- Bank A. Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums, Leningrad, 1985.
- Djuric S. The Anawati collection, Catalog 1: Ancient Lamps from the Mediterranean, Toronto 1995.
- Herson S., Price R. (Editors) Roman Glass in the Corning Museum of Glass. Vol.1. New York, 1997. Leiden, 2002.
- Hirschfeld Y. The Judean Desert Monasteries in the Byzantine Period. New Haven and London, Yale University Press, 1992.
- Grossmann P. Christliche Architektur in Ägypten. Leiden 2002 .
- Caleri A. La prima chiesa di Betania: nuove proposte interpretative, *Temporis Signa* 9 (2014), 181–194.
- Koch G. Frühchristliche Kunst. Stuttgart, 1995.
- Mišković A. Prostor i funkcije sakristije u ranokršćanskom razdoblju na primjeru zadarskoga episkopalnog sklopa. *Ars Adriatica*. 3/2. 2013. 7-20.
- Milburn R. *Early Christian Art and Architecture*. University of California Press. Berkley, Los Angeles, 1988.
- Mutz A. Die Kunst des Metalledrehens bei den Römern, Stuttgart 1972.
- Netzer E.; Birger-Calderon R.; Feller A. The Churches of Herodium, In: *Ancient Churches Revealed*, Jerusalem 1993 (Ed. Tsafir, Y.), gv. 219–232.
- Papadopoulou B. Bronze Lamps and Polycandela: the Averof collection in the Baron Tositsas foundation museum Metsovo, Epirus, NW Greece. Nyon, Geneve, 2003.
- Plontke-Lüning A. Frühchristliche Architektur in Kaukasien (Katalog der Erhaltenen Kirchenbauten), Wien, 2007
- Roman Glass in the Corning Museum of Glass. Vol.1. New York, 1997 (edit. Herson S., Price R.)
- Smith R. Glass from the Ancient World. The Ray Winfield Smith Collection. A Special Exhibition. New York, 1957.
- Tchalenko G. Villages antiques de la Syrie du nord. 3 vols. Paris, 1953.
- Wilkinson J. Christian Worship in the Byzantine Period. 17-27. *Ancient Churches Revealed*. Jerusalem, 1993 (Edit. Y. Tsafir).